

יהודה אליצור / M. A. / ירושלים

גבולות הארץ במסורת ישראל

פרק בגיאוגרפיה עתיקה

פרשת גבולות ארץ-ישראל היא אחת הסוגיות הקשות ביותר בים הספרות התורנית. היא שזורה ושלוכה באלפי נימים לכל אורך היריעה הרחבה של תורה שבכתב ותורה שבעל-פה. סוגיה זו, מעסיקה את מסורת ישראל, מאז ימי אברהם אבינו ועד היום הזה. באותו משא ומתן המשתרע על-פני כל דורת ישראל, שלובים מאות שמות של מקומות, שיטות שונות ועקרונות רבים ושונים. גם מסיבות הזמנים וחליפות ההיסטוריה, נתנו אות. תיהן לא מעט באותה סוגיה סבוכה ומסובכת. מלבד כל הקשיים האמורים, היתה במשך דורות רבים המציאות של ארץ-ישראל רחוקה ובלתי ידועה למרבית לומדי התורה.

אופייניים בעניין זה דבריו של בעל תפארת ישראל, הסורח לברך ולהסביר אחת המשניות העוסקות בגבולות הארץ, ואלה דבריו: "וכדי להצדיק ולהבין דברי חז"ל אשר מפייהם אנו חיים, ועל דבריהם בחיק תורת ה' הורגנו כל היום, ולהבין תעלומת דבריהם הקדושים, לילות עמל מנינו לנו והחלב שינקנו משדי אם, תשפך לארץ כמרידה" (פירושו לשביעית פרק ו' משנה א').

אין פלא, איפוא, כי במשך הזמן התרגלו לומדי התורה למיניהם, לדלג על עניינים ארצישראליים, ובפרט על הלכות גבולות ותחומים.

זכינו בתקופה זו ונפתחו לנו שערי ארץ-ישראל. שביליה ושבילי שכינותיה נהירים בימינו לאנשים לא מעטים. הגיעה, איפוא, השעה, כי הציבור דרחב של הלמדנים וההוגים ותלמידי החכמים, יחזרו ויתן דעתו לעניין זה, כבימי קדם.

ברם, המפה של ימינו אינה מדברת בלשון המקרא וחז"ל, יש לתרגם, איפוא, את שמות המקומות העתיקים ללשון הגיאוגרפיה השימושית של זמננו. וכדי לצרף את הנתונים הקדמונים לקווים מובנים על גבי המפה — על הלומד להבחין הבחן היטב בין סוגים שונים של תחומים ובין שיטות חלוקות, ולצאת על-ידי כך מסבך של סתירות מדומות.

תמצית זו נועדה להראות כיצד משלבים את החומר הרב המפוזר על פני תורה שבכתב ותורה שבעל פה, בתוך מסגרת גיאוגרפית מדעית, כיצד ערכים את מסורת הגבולות המסועפת לסוגיה ולחקופותיה, כיצד מתרגמים שפת המקורות ללשון הגיאוגרפיה של דורנו וכיצד מצרפים את השמות העתיקים לקווים ברורים על-גבי המפה.

תכלית הדברים לשמש מורה דרך להועיל למורים, מעינים ולמדנים; לא למצות אה הנושא הנדון. לחקרו ולחדש בו חידושים מדעיים, כי אם להבהיר את הדברים ולסכם בחינת "אשר תשים לפניהם".

המפות המצורפות למאמר שורטטו אף הן מתוך המגמות האמורות. אין הן באות להעמיס על הקורא פרטים רבים כי אם קווים מנחים כוללים, מסגרות שיטתיות ברורות ככל האפשר שהמעיק יכול להכניס לתוכן כל הפרטים הנוספים המעניינים אותו.

אשר למקורות, הרי צוינו בעיקר דברי המקרא וחז"ל ומשהו מדברי פרשנים ששבילי הארץ היו נהירים להם.

מספרות המחקר המסועפת צוינו אך מאמרים אחדים יסודיים הקרובים וצמודים ביותר למקורות.

(א)

גבולות ההבטחה (גבול האבות)

ארץ-ישראל משתרעת, על פי דבר ה' בתורה שבכתב ובתורה שבעל פה: בדרום, מן הקו: ים סוף (מפרץ אילת-עקבה ומפרץ סוים), נהר מצרים (הפלג המזרחי של שפך הנלוו שהשתפך לים בימי קדם, סמוך לפילוסוף ובימינו אינו קיים).

בצפון, על הקו: נהר פרת, טורי אמנה (הרי Taurus Amanus על גבול טוריה-אנטוליה).

במערב, מן הים הגדול.

במזרח, עד מדבריות ערב.

כל איי הים, שלפניהם מן הקו: טורי אמנה—נחל מצרים, שייכים לארץ ישראל.

מקורות

בראשית טו, יח; שמות כג, לא; דברים יא, כד; יהושע א, ד.

משנת תענית א, ג; שביעית ו, א; חלה ד, ת.

תוספתא תרומות ב, יב (31 27) [ב, יא]; חלה ב, יא (23 99) [ב, ט].

ירושלמי שביעית טק ו, סוף הלכה א (לו עמ' ד, שורה 22).

בבלי גיטין ת.

* מדרש שמות רבה כג, ה [כג, ו]; שיר השירים רבה ד, א, יח [ד, כ]. *

אלה תחומי ארץ-ישראל, כמו שהובטחה לאבותינו וכמו שתהיה לעתיד לבוא (ע' דברים יט, א—ט ובפרט פסוק ח). ואולם לא כל החבלים ולא כל המקומות בתוכה שווים בדרגת קדושתם ושייכותם לארץ ישראל.

* תוספתא לפי הוצאת צוקרמנדל, בסוגריים מרובעים לפי דפוס וילנא. מדרש לפי דפוס ורשא, בסוגריים מרובעים לפי דפוס וילנא ודפוס לוי אפשטיין.

כיון, שמימיהם לא זכו ישראל להוריש (כיבוש זה תיישבות במשמע, להוציא ימי דוד ושלמה, שכבשו כיבוש של רדייה, אבל לא יישבו) את הארץ הרחבה הזאת כולה, הרי חלק גדול ממנה היה תמיד בבחינת ארץ ישראל בכוח, ולא בפועל, נחלה ראוייה ולא מוחזקת.

מבחינת קדושת הארץ וההלכות התלויות בה, גדולה מעלת ארץ ישראל שנכבשה בפועל (או שנצטוו לכבשה בפועל), מן השטחים, שהובטחו ולא נכבשו (כגון מזרח סוריה, עמון ומואב ואדום; את הפרטים ראה להלן), ואף בשטח שנכבש ונתקדש בפועל, לא כל הגלילות שוחים; גדולה מעלת הארץ שנתקדשה גם בימי עולי בבל, ממעלת הארץ, שנתקדשה רק פעם אחת, בימי עולי מצרים.

על פי הכללים האמורים, יש להגביל בתוך ארץ-ישראל הגדולה, הנ"ל, את השטח שעולי מצרים נצטוו לכבשו ובאותו השטח יש לחזור ולהגביל את התחום שנתקדש שוב על-ידי עולי בבל.

(ב)

(1) גבול יוצאי מצרים

ארץ-ישראל של עולי מצרים משתרעת:

בדרום עד הקו: נחל מצרים (ודי אל-עריש), קדש ברנע, דרום ים המלח, נחל ארנון.

במזרח היא גובלת בארץ בני עמון (היבוק העליון) ובמדבר הסורי. בצפון מזרח היא עוברת על פני הר חרמון ומגיעה עד חצר צינן וצָדָד.

בצפון היא כוללת את סוריה המערבית עד הקו הרהר—לבוא חמת, שזהותם אינה בטוחה. לפי פשוטם של דברי חז"ל בכמה מקומות נראה כי רוחה דעה שזיהתה את הר ההר עם טורי אמנה הנ"ל וכללה את כל סוריה המערבית בתחום עולי מצרים. בעל "כפתור ופרח" מזהה את הר ההר עם הר אֶקְרַע בצפון סוריה המערבית. לסברת אחרים הר ההר הוא הקצה הצפוני של הלבנון, ולבוא חמת הוא דרך נהר אל-כפיר המובילה מאמצעיתו של חוף סוריה אל עבר חמת. לפי זה נכללה רק מחציתה הדרומית של סוריה המערבית בתחום עולי מצרים. זאת הארץ אשר ציוה ה' לעולי מצרים להוריש בימיהם ובדורות הבאים אחריהם.

מקורות

במדבר לד, א—יג; דברים ב, א—כג; דברים ג, ח; יהושע יב, א; שם יג, ג—ו.

משנת שביעית ו, א; חלה ד, ח; ירושלמי ומפרשים שם.

כפתור ופרח טרק יא. ועי' עוד S. H. Isaacs, The True Boundaries of the Holy Land

ובמראי המקומות שציין. ועי' יהודה הרשקוביץ: משנת הגבולין, "ארשת", עמ' קטא.

(2) גבולות ארץ ישראל, בנבואת יחזקאל

דומים בהקפם לתחום עולי מצרים (פרט לעבר הירדן הדרומי), וכנראה אין הנביא מתכוון לאחרית הימים, עת ינחל ישראל את כל הארץ מים סוף עד הנהר פרת, כדבר התורה, — אלא לתקופת ראשית הגאולה, לפני מלחמת גוג, שבה תהיה הארץ "חרבות נושבות, עם מאסף מגוים" (עיי' יחזקאל לח, יב) ועדיין הגאולה אינה שלימה.

מקורות

יחזקאל מז, טו—כא; שם מח, א, כח; ועי' שם לה, ח—יג.

נמצאנו למדים, כי אין בין ארץ-ישראל, שהובטחה לאבות, לבין גבול עולי מצרים, אלא סוריה-הצפונית-מזרחית, (ויש אומרים אף הצפונית-מערבית) ודרום מזרח א"י הכולל את ארץ עמון, מואב ואדום וחצי האי סיני, שעולי מצרים לא נצטוו לכבשם. הבדל זה, בין שני התחומין מתבטא גם ביטוי את-נוגד אפי, שכן לא הובטחה לעולי מצרים, אלא ארצם של שבעה עממין, ואילו לאברהם, בברית בין הבתרים הוסיף הכתוב את הקניני, הקנזי והקדמוני, שלושה עמים מבני קדם, ששכנו על-פני מזרחה וצפונה של ארץ-ישראל. לדעה אחת של חז"ל אין קיני, קנזי וקדמוני אלא עמון ומואב ואדום, ולדעה אחרת הם התושבים הקדמונים של המחוזות, שנקראו בימי חז"ל: ערבייא, נבטייא ושלמייא. ערבייא היא הפרובינציא הרומית Arabia המשתרעת מגבולות הארץ צפונה ומזרחה. נבטייא היא Nabataea דרומית לערבייא, מזרחית לגלעד ולמואב. שלמייא היא ארץ השבט הערבי, המכונה בפי היוונים והרומאים Salunioi בצפון המדברי הסורי. לדעה השלישית: דרמס קוס ועסיא ואפמיא כלומר, מחוז דמשק בצפון מזרח; מחוז עציון גבר (ביונית Assia, בארמית עסיא) בדרום, על מפרץ אילת (עקבה); ומחוז Apamea בסוריה הצפונית.*

מקורות

בראשית טו, יט; שמות ג, ח, יז; שם יג, ה; שם כג, כג, כח; שם לג, ב.

דברים ז, א; שם כ, יז; יהושע ג, י; שם יב, ח; שם כד, יא.

מדרש בראשית רבה מז, כג (446) [מז, כז]; ילקוט שמעוני, רמז עח.

ירושלמי שביעית פ"ק ה, הלכה א (לו, ע"ב); קידושין פ"ק י, הלכה ט (סא, ע"ד).

בבלי בבא בתרא נו. .

רמב"ם הלכות רוצח ושמירת נפש פ"ק ח, הלכה ג.

* דעה רביעית, החולקת על הקודמות, מעיקרה, ומוציאה את הכתוב מידי משוטו דורשת: אסיא (אנטוליא, אסיא הקדמית, בסי הרומים Asia), ותרקי (Trake-Thracia), היא לשון הבלקן הגובלת באנטוליא. וקרתגינא (ארץ Carthago אשר בתוניס של ימינו). לפי מדרש זה אין קיני, קנזי וקדמוני הקבלה אתנוגראפית לתחומים הגיאוגרפיים שלעתיד לבוא. אלא הוסיפה עליהם, כלומר: מנהר מצרים עד הנהר הגדול, נהר פרת ונוסף עליהם: את הקיני, את הקנזי ואת הקדמוני.

(ג)

(1) תחומי עולי בבל

תחום עולי בבל מקיף את כל שטח ארץ-ישראל, כמות שהחזקה (כיבוש, ירושה ושיבה במשמע), בידי אבותינו בימי בית שני.

בצפון עבר הגבול מכברתא (חרבת פבךסא לאורך נחל גצתון עד בית ג'יקא (חרבת ג'ינתה) — שלשתן סמוך לנהריה, משם צפונה לרמותא (בימינו נקיה על הגבול הצפוני, היא הרמה של אשר — יהושע יט, כט), וליתיר (נפטר צפונית לרמותא), משום מזרחת למךששת (קיר פשית צפונית מערבית לקדש נפתלי). משם נסב הגבול, בערך, לאורך נחל חג'ר ונחל קסימיה-ליטאני עד קצהו הצפוני של עמק עיזון. אחר פונה הגבול מזרחת בשיפולי הר חרמון, בית סכות (ג'יקא) ובערך, לאורך נהר פרפר (אפג'י) עד מדבר דמשק.

בנוגע לראשית וקו, בצפון מערב, חולקת משנת שביעית וסוברת שהיא אינה כברתא, כי אם כזיב (על שפת הים, צפונית לנהריה), לדעה שלישית (ר' ישמעאל ברבי יוסי), מתחיל הגבול הצפוני בלךקן או לכןן (ראס אל אפ'ד בקצה סולם צור) ומשם הוא עובר, כנראה, לרמותא הנ"ל וכו'.

במזרח עבר הגבול מרקם וחגר (בדרום מזרח דמשק), לאורך שפתה המערבית והדרומית של הטרכון (ג'יקא) לסקה (בימינו שקה) ולנמרה (שתיהן בצפון ור הצלמון הוא הר הדרוזים), ומשם בתוך הררי צלמון עד נחל ורר (כנראה נחל דהב, הנקרא גם ג'יד) ולאורך הנחל עד "הדרך הגדולה התולכת למדבר" (דרך דמשק-ערב). גבול המזרח מכאן ואילך הוא "הדרך הגדולה" עד אמצע הר שעיר, מקום שם מגיע קצה הקו עד העיר רקם גיא, היא סלע אדום המכונה Petra, היא הפינה הדרומית-מזרחית של התחום.

בדרום עבר קו הגבול מסלע אדום לנחל מצרים ויצא הימה.

במזרח, כלולות אפוא, בתחום עולי בבל, חלק מעמון, כל מואב ומרבית אדום, שאבותינו החזיקו בהן בימי בית שני, אולם לא נכללו הללו בתוך התחום, אלא להודיע, שהיה בהן ישוב יהודי חשוב בימים ההם, אך לענין המצוות התלויות בארץ דינן שונה לגמרי מדין שאר חלקי ארץ-ישראל שבתחום עולי בבל, כיון שעולי מצרים לא הורשו לכבוש את עמון, מואב ואדום.

בנגב (מבאר שבע דרומה ועד נחל מצרים) לא היה בימי בית שני ישוב יהודי ניכר, אף-על-פי-כן נכלל הנגב בתחום עולי בבל ונחשב ארץ-ישראל לכל דבר, כנראה, משום שגם האוכלוסין הנכרים לא היו מרובים שם.

במערב, הגבול הוא הים משפך נחל מצרים עד כברתא (לפי משנת שביעית, עד כזיב ולדעת רבי ישמעאל ברבי יוסי עד לבלבן, כאמור).

בין אוכלוסי ארץ החוף, המעורבים, היו נכרים מרובים. הישוב היהודי הצפוף הגיע, למעשה, עד דרום מזרח אשקלון, בערך. משם דרומה תחום עזה וחבל גרר

(גרריתיקי — גרריקי — Gerariki) היו מיושבים נכרים, אף-על-פי-כן גזרו עליהם חכמים וחיבוטם במיוחד, בכל המצוות התלויות בארץ.

לא כן ערי החוף הגדולות אשקלון, קיסריה (בשמה הקדום מגדל שרשון), דור ועכו, שהיו חטיבות נכריות מיוחדות, אשר לא נכללו בתוך תחום עולי בבל. הברייתא מדיגשה, כי הגבול נסב מ"גינות אשקלון" בדרום העיר ל"פרשת אשקלון" (פרשת הדרכים, במקום שבו מסתעפת מדרך המלך נתיבה אל עבר אשקלון) במזרחה. כמו כן עבר תחום עולי בבל על-פני חומותיהן החיצוניות של קיסריה, דור ועכו ואילו הערים עצמן מחוץ לתחום.

אף שפת הים, בין עכו לכזיב, היתה נכרית ולא נכללה בתוך התחום. קו הגבול, עבר שם לאורך דרך עכו-כזיב, ממנה ולמזרח ארץ-ישראל ממנה ולמערב מחוץ לתחום.

מקורות

הברייתא של התחומין: ספרי דברים פרק יא, פסוק כד, לפי גוסתא אחרת; תוספתא שביעית יא (66 6) [ד-ה]; שם ד' ו (65 31) [ד-ה-ו]; ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו, עמ' ג); ילקוט דברים, תתעד; ועיין במאמרו של הפרופ' שמואל קליין ז"ל Das Tannaitische Grenzverzeichnis, H. U. C. A. V, 197 ובספר הישוב א' עמ' 159 ואילך. למחלוקת בדבר הנקודה הצפונית-מערבית (כזיב, לבלבן), עיין: משנת שביעית ו, א; חלה ד, ח; תוספתא שביעית ד' ו (65 31) [ד, ד]; תוס' אהלות יח, יד (617 14) [יח, ח]; ועי' בדברי הפרופ' קליין ז"ל ב"קדם ויהדות", כתבי האוניברסיטה, עמ' 8, 1. בדבר תחום עזה וגדר, עיין: בראשית רבה סד, ג (702) [סד, ג]; ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו, עמ' ג); ועי' "ארשת" א', עמ' קפב, הערה 5.

בדבר אשקלון, קיסרי ועכו עיין: משנת גיטין א, א; תוספתא שם, א, ג (323) [א, ז]; תוספתא אהלות יח, הלכות: יג, יד, טז, יז, יח, (617-616) [יח, הלכות א, ז, ח, ט, י].

בדבר שפת הים בין עכו לכזיב עיין: תוספתא אהלות יח, יד (617 11) [יח, ח]; ירושלמי שביעית פרק ו, הלכה א (לו, עמ' ב); בבלי גיטין ז; ועי' "תבואות הארץ" לר' יוסף שוחף עמוד 3 בהערה וב"ארשת" א', עמ' קס"ה, הערה 13.

(2) מובלעות

בתוך תחום עולי בבל הנזכר היו מובלעות של מרכזי ישוב נכריים (כגון בית שאן, סוסיטא), שנחשבו, מבחינת כמה הלכות, כחוץ לארץ חכמים פטרום מן המצוות התלויות בארץ. לעומת הללו היו חטיבות ישוב ישראלי, צפוף, מחוץ לתחומי עולי בבל (כגון העיירות "האסורות" בתחום צור), שנחשבו כארץ ישראל, מבחינה הלכית, וחכמים חיבוטם במצוות התלויות בארץ, אם כן מה הועילו חכמים בתחומיהם? כל שבתוך התחום, חזקתו חייב (במצוות התלויות בארץ) עד שיודע לך פטורו. כל שמחוץ לתחום, חזקתו פטור, עד שיודע לך חיובו.

מקורות

תוספתא שביעית ז', הלכות ח', ט', י' (66) [ד', ה']; ירושלמי דמאי פרק ב', הלכה א' (כב עמ' ג) ; בבלי, חולין ו' ; תוספתא דמאי א', ד' (15 45) ; ועי' לעיל המקורות "בדבר שפת הים בין עכו לכזיב" ; ועי' דברי הפרופ' קליין ז"ל ב"דיעות החברה לחקירת א"י", ו', עמ' 29 ואילך.

(ד)

נחלה בלי מצרים

מלבד כל הגבולות האמורים, הרי כל הארצות, שכובשין ישראל במלך, על-פי בית דין (כיבוש רבים), הריהן כארץ ישראל לכל דבר. והוא שכבושון אחרי כיבוש כל ארץ-ישראל האמורה בתורה.

מקורות

ספרי דברים פרק יא, פסוק כד ; רמב"ם הלכות מלכים ה' ו'.

- הרמב"ם מסכם את כל ענייני הגבולין בהלכות תרומות א', א—ס בכוח העיון והסברא. המציאות הארץ ישראלית לא היתה נהירה בדורות ההם לבני חוץ לארץ לפיכך הרבה מדבריו "אינם אלא באומד הדעת וכו'" כלשון תוספות יום טוב למשנת שביעית ו' א.

